

**Вогнем і мечем: Роман: У 2 т:
Т. 1**

КУПИТИ

Про книгу

Роман "Вогнем і мечем" є першою частиною славетної трилогії лауреата Нобелівської премії Генрика Сенкевича, написаної на історичному матеріалі XVII століття. У творі змальовано національно-визвольну боротьбу українського народу під проводом Богдана Хмельницького проти польсько-шляхетського панування.

СВІТОВИЙ ІСТОРИЧНИЙ РОМАН

Генрик СЕНКЕВИЧ

ВОГНЕМ І МЕЧЕМ

ТОМ 1

Генрик Сенкевич

ВОГНЕМ І МЕЧЕМ

У двох томах

Henryk Sienkiewicz

OGNIEM I MIECZEM

TOM PIERWSZY

Генрик Сенкевич

ВОГНЕМ І МЕЧЕМ

ТОМ ПЕРШИЙ

З польської переклав Євген Литвиненко

Перекладено за виданням:
Henryk Sienkiewicz. Ogniem i mieczem. Powieść. T. I, II.

Państwowy Instytut Wydawniczy.

Warszawa, 1962.

Ілюстрації публікуються з дозволу

Zodiak Jerzy Hoffman Film Production SP. Z O.O.

Складаємо щиру подяку кінорежисерові Єжи Гоффмануза люб'язно наданий
ілюстративний матеріал

Роман "Вогнем і мечем" є першою частиною славетної трилогії лауреата Нобелівської премії Генрика Сенкевича, написаної на історичному матеріалі XVII століття.

У творі змальовано національно-визвольну боротьбу українського народу під проводом Богдана Хмельницького проти польсько-шляхетського панування.

Охороняється законом про авторське право. Жодна частина цього видання не може бути використана чи відтворена в будь-якому вигляді без дозволу видавця.

РОЗДІЛ І

Рік тисяча шістсот сорок сьомий був роком, не схожим на інші, у якому розмаїті знамена у небі й на землі віщували невідомі напасті й надзвичайні події.

Тодішні літописці згадують, що навесні сарана¹ в нечуваній кількості вирослася з Дикого поля² і знищила посіви й трави, а це провіщало татарські набіги. Улітку відбулося велике сонячне затемнення, а невдовзі й комета з'явилася в небі. У Варшаві бачили над містом могилу й вогняний хрест у хмарах. Через цю причину постували й роздавали милостиню, бо дехто твердив, що моровиця впаде на країну і вигубить рід людський. До того ж іще й зима настала така м'яка, якої і старі люди не пам'ятали. У південних воєводствах річки взагалі не взялися кригою, і, щодня підпоювані снігом, який танув уранці, вони повиходили із русел і позаливали береги. Часто йшли дощі. Степ розмок і зробився великою калюжею, сонце ж у полудень припікало так сильно, що — диво дивне! — у воєводстві Брацлавському й у Дикому полі розлогі степи вруніли вже у половині грудня. Рої на пасіках попркидалися й гули, а в обійстях ревля худоба. Оскільки хід природи зовсім, здавалося, повернув назад, усі на Русі, очікуючи незвичайних подій, зверталися неспокійним розумом і очима саме до Дикого поля, бо звідти скорше, ніж з іншого місця, могла прийти небезпека.

Тим часом на Полі нічого надзвичайного не діялося. Не було ніяких битв і сутичок, окрім тих, які відбувалися там завше і про які знали тільки орли, яструби, круки й польовий звір.

Бо таке вже воно було, це Поле. Останні сліди осідлого життя кінчалися, йдучи на південь, недалеко за Чигирином по Дніпру, а по Дністру — недалеко за Уманню, далі ж, аж ген до лиманів і до моря — степ і степ, ніби двома річками оторочений.

У дніпровському закруті, на Низу, кипіло ще за порогами козацьке життя, але в самому Полі ніхто не жив, хіба що понад берегами де-не-де стирчали паланки, наче острівці серед моря.

Земля, хоч і пустувала, належала *de nomine*¹ Речі Посполитій, і Річ Посполита давала на ній татарам випасати худобу, та позаяк козаки часто не дозволяли цього, то пасовиська були водночас і бойовищем.

Скільки там битв відгрімало, скільки людей полягло — ніхто не злічив, ніхто не затамив. Орли, яструби і круки — одні про те знали, а хто здалека чув лопотіння крил і каркання, хто бачив пташині вири, що кружляли над одним місцем, той знав, що там трупи або кості непоховані лежать...

На людей у травах полювали, ніби на вовків або сайгаків. Полював хто хотів. Переслідувані законом люди рятувалися у диких степах, озброєний пастир стеріг худобу, лицар шукав там пригод, лиходій — здобичі. Козак — татарина, татарин — козака. Бувало, що й цілі ватаги стерегли стада від юрби грабіжників. Степ, хоч і пустельний, водночас не пустував — він був тихий і грізний, спокійний і повен засідок, дикий не лише від Дикого поля, а й від дикості душ.

Часом точилася на ньому велика війна. Тоді пливли, мов хвилі, татарські чамбули³, козацькі полки, польські або волоські хоругви; ночами іржання коней окселентувало завиванню вовків, голоси барабанів і латунних сурм долинали аж до Овидового озера, а то й до моря⁴, а на Чорному шляху⁵, на Кучманському⁶ — тут, можна сказати, рухалася повінь людська.

Кордони Речі Посполитої стерегли від Кам'янця й аж до Дніпра залози й паланки і, якщо на шляхах з'являлося чимало прибульців, про це можна було довідатися з незліченних пташиних табунів, які, наполохані чамбулами, летіли на північ. Але татарин, чи то він виходив із Чорного лісу чи долав Дністер із волоського боку, з'являвся все-таки у південних воєводствах укупі з птахами.

Проте тієї зими птаство не летіло з вереском до Речі Посполитої. У степу було тихіше, ніж зазвичай. На ту мить, коли почалася наша оповідь, сонце саме заходило, і червонаве його проміння осявало геть пустельне довкілля. З північного краю Дикого поля, над Омельником, аж до його гирла, найзіркіше око не побачило б жодної живої душі, навіть жодного поруху в темних, висохлих і пониклих бур'янах. Сонце лише половиною диска виглядало з-за обрію. Небо вже темніло, а потім і степ поволі й дедалі дужче став огортатися сутінками.

На лівому березі, на невеличкому узвишші, радше схожому на могилу, аніж на пагорб, виднілися тільки рештки мурованого укріплення, зведеного колись Теодориком Бучацьким⁷ і зруйнованого згодом війнами. Від руїн цих падали довгі тіні. Віддалік блищали води

широко розлитого Омельника, який у цьому місці повертав до Дніпра. Але блиски згасали і в небі, й на землі. З високості долинали тільки курлюкання журавлів, що тягли до моря, а більше тиші не порушував жоден голос.

Ніч запала над пустелею, а з нею настав і час духів. Рицарі, що не спали в залах, розповідали тоді один одному, як ночами встають у Дикому полі тіні тих, хто помер без покаяння наглою смертю, і водять свої танки, у чому їм не стане на заваді ні хрест, ні храм Господній. Отож коли шнури, що показували північ, починали догоряти, у залах відправляли молитви за померлих. А ще казали, що такі ж тіні у подібі вершників, снуючи пустелею, заступають дорогу мандрівцям, стогнучи й благаючи осінити їх святим хрестом.

Траплялися поміж ними й упирі, які, виючи, ганялися за людьми. Чутке вухо вже здалеку могло відрізнити їхнє виття від вовчого. А ще бачили цілі війська тіней, які часом так близько підходили до залог, що сторожа сурмила *lagum*².

Такі випадки провіщали зазвичай велику війну. Зустріч із самотньою тінню теж не означала нічого доброго, але не завше слід було чекати недоброго, бо перед подорожніми іноді й жива людина з'являлася і зникала, як тінь, тому часто й легко тільки за духа і могла вважатися.

А позаяк над Омельником запала ніч, нічого не було дивного в тому, що біля запустілої фортеці відразу ж з'явилася чи то тінь, чи то людина. Місяць, саме виглянувши з-за Дніпра, осяяв пустище, головки будяків і степову далечінь. Зненацька нижче за течією у степу з'явилися якісь нічні істоти. Перебіжні хмарки щомиті заступали місяць, і постаті то виблискували в пільмі, то згасали. Часом вони зникали зовсім і ніби танули в пільмі. Наближаючись до узвишшя, на якому стояв перший вершник, вони скрадалися тихо, обережно, поволі, щохвилини зупиняючись.

У їхньому русі було щось страхітливе, як і в усьому степу, на вигляд такому спокійному. Вітер час від часу повівав із Дніпра, здіймаючи сумний шелест у висохлих будяках, що хилилися й тріпотіли, ніби злякані. Нарешті постаті зникли, сховавшись у тіні руїн. У блідому сьайві ночі видно було тільки одного вершника, що стояв на узвишші.

Та ось шелест привернув і його увагу. Наблизившись до краю узгір'я, він почав уважно вдивлятися у степ. Тої ж миті вітер ущух, шелест

стих і залягла мертва тиша.

Раптом пролунав пронизливий свист. Безліч голосів моторошно закричали: «Алла! Алла! Ісусе Христе! Рятуйся! Бий!» Загриміли самопали, червоні спалахи розітнули темряву. Кінський тупіт змішався із брязкотом заліза. Якись нові вершники ніби з-під землі вирости у степу. Хтось би сказав: «Справжня буря враз зірвалася у цій тихій, зловісній пустелі». Потім стогін людський завтोरював страшним криком, і нарешті все стихло — битва скінчилася.

Напевно, у Дикому полі розігралася одна із звичайнісіньких сцен.

Вершники згруппувалися на узвишші, деякі позлазили з коней, уважно до чогось придивляючись.

Зненацька з темряви почувся гучний, владний голос:

— Гей там! Викресати вогню і запалити!

За мить полетіли вгору іскри, а потім спалахнув полум'ям сухий очерет від скіпки, яку ті, хто мандрував Диким полем, завжди возили з собою.

Враз у землю встромили прут із каганцем, і яскраве світло, що падало згори, виразно освітило кільканадцять осіб, котрі схилилися над поstattтю, яка непорушно лежала на землі.

Це були жовніри, вбрані у червону двірську форму й у вовчі капори. Один із них, що сидів на добром коні, здавалося, був командиром. Він зііз із коня, підійшов до того, котрий лежав, і спитав:

— Ну що, вахмістре? Живий він чи ні?

— Живий, пане наміснику, але харчить — арканом його здушило.

— Що за один?

— Не татарин, якесь цабе.

— То й хвалити Бога.

Сказавши це, намісник уважно придивився до незнайомця.

— Скидається на гетьмана, — мовив він.

— І кінь під ним благородної татарської породи, такого й у хана немає, — додав вахмістр. — Та он його тримають!

Поручик глянув і прояснів на виду. Поряд двоє рядових жовнірів тримали справді чудового румака, який, щулячи вуха й роздимаючи ніздрі, витягав голову і дивився зляканими очима на свого господаря.

— А кінь же, пане наміснику, буде наш? — запитливо глянув на нього вахмістр.

— А ти, невіро, хотів би християнина у степу без коня лишити?

— То це ж наша здобич...

Подальшу розмову урвало не на жарт сильне харчання здушеного незнайомця.

— Улийте йому горілки в горлянку! — сказав намісник. — І пояс розстебніть!

— Ми зостанемося тут на нічліг?

— Авжеж. Коней розсідлати, багаття запалити.

Жовніри враз підхопилися. Одні почали приводити до тями й розтирати лежачого, другі рушили по очерет, треті розстелили на землі для нічлігу верблюдячі й ведмежі шкури.

Намісник, не турбуючись більше про здушеного незнайомця, розстебнув пасок і влігся біля багаття на бурці. Це був іще дуже молодий чоловік, худорлявий, чорнявий, надто вродливий, із тонкими рисами обличчя й випнутим орлиним носом. В очах у нього палали буйна уява й задерикуватість, але обличчя мав людини добросовісної. Пишні вуса й давно, як видно, не голена борода робили його не на свої роки поважним.

Тим часом двоє отроків заходилися лаштувати вечерю. Вони поклали на вогонь приготовлені баранячі четверті, зняли з коней кілька дрохв, упольованих удень, кілька білих куріпок і сайгака, якого один із отроків ураз почав білувати. Багаття горіло, викидаючи у степ величезні червоні кола. Здушений незнайомиць почав потроху приходити до тями.

Якийся час водив він налитими кров'ю очима по довколишніх, намагаючись їх упізнати, відтак спробував підвестися. Жовнір, котрий перед тим розмовляв із намісником, підняв його, взявши попід пахви; другий уклав йому в руку обушок, на який незнайомиць через силу обіперся. Обличчя його було ще червоне, жили понадувалися. Нарешті здавленим голосом він ледве вимовив перше слово:

— Води!

Йому дали горілки, яку він пив і пив, і певно, це йому допомагало, бо, ледве відірвавшись од фляги, уже чітким голосом спитав:

— У кого я в руках?

Намісник підвівся й підійшов до нього.

— У руках тих, хто вашу милість урятував.

— То це не ви, добродію, накинули на мене аркан?

— Мосьпане, наша справа шабля, а не аркан. Кривдиш, ваша милість, добрих жовнірів підозрою. Спіймали тебе якісь лиходії, у татарів перевдягнені. На них, якщо цікаво, можеш глянути — он вони, як барани порізані, лежать.

Сказавши це, він показав рукою на кілька темних тіл, що лежали під узгір'ям.

Незнайомець відповів:

— Тоді дозвольте мені спочити.

Йому підклали повстяне сідло, на яке він усівся і поринув у мовчання.

Це був чоловік у розквіті сил, середній на зріст, широкоплечий, майже велетенської статури, із вражаючими рисами обличчя. Голову він мав велику, шкіру в'ялу, надто засмаглу, очі чорні й трохи косуваті, як у татарина, а над вузькими губами у нього звисали тонкі вуса, що розходилися на кінцях двома широкими кистями. На його могутньому обличчі відбилися відвага і пиха. Було у ньому щось привабливе й водночас відразливе: гетьманська велич, змішана з татарською хитрістю, добросердість і дикість.

Посидівши трохи на сідлі, він підвівся і зовсім несподівано, навіть не подякувавши, пішов оглядати трупи.

— Грубіян! — буркнув намісник.

Незнайомець тим часом уважно вдивлявся у кожне обличчя, кивав головою як людина, що все зрозуміла, а потім поволі попрямував назад до намісника, поплескуючи себе по боках і мимохіть шукаючи пояс, за який, либонь, хотів заткнути руку.

Не подобалася молодому намісникові така гідність у людині, яку щойно витягли із зашморгу, і він ущипливо сказав:

— Можна подумати, що ти, добродію, знайомих шукаєш серед цих лиходіїв або молитву за їхні душі читаєш.

Незнайомець поважно відповів:

— І не помиляєшся ти, ваша милість, і помиляєшся. Не помиляєшся, бо я шукав знайомих, а помиляєшся, бо то не лиходії, а слуги одного шляхтича, мого сусіди.

— Тоді, мабуть, не з однієї криниці ви п'єте із тим сусідою.

Якась дивна усмішка пробігла по тонких губах незнайомця.

— І в цьому, ваша милість, помиляєшся, — пробурчав він крізь зуби.
А за хвилю додав гучніше:

— Проте вибач мені, ваша милість, що я як слід не подякував тобі за *auxilium*³ і успішний порятунок, які мене від такої наглої смерті визволили. Мужність твоя, ваша милість, переважила мою необережність, бо я від людей своїх відлучився, але вдячність моя не менша, ніж твоя сміливість.

Сказавши це, він простяг намісникові руку.

Але бундючний юнак не рушив із місця і своєї руки простягати не квапився. Натомість він промовив:

— Хотілося б спершу знати, чи зі шляхтичем я маю справу, бо хоч у цьому й не сумніваюся, однак безіменних подяк мені приймати не гоже.

— Бачу, ти, ваша милість, дотримуєшся справжнього рицарського етикету, і слушно робиш. Розмову свою і подяку мені слід було почати з імені свого. Отож я Зиновій Абданк, герба Абданк із малим хрестом, шляхтич Київського воєводства, осідлий і полковник козацької хоругви князя Домініка Заславського.

— А я Ян Скшетуський, намісник панцирної хоругви ясновельможного князя Ієремії Вишневецького⁸.

— У славного жовніра, ваша милість, служиш. Прийми ж тепер мою вдячність і руку.

Намісник більше не вагався. Панцирне товариство хоч насправді й спогорда дивилося на жовнірів інших хоругв, але зараз пан Скшетуський був у степу, в Дикому полі, де на такі речі зверталось значно менше уваги. До того ж він мав справу з полковником, у чому щойно наочно переконався, бо коли його жовніри повертали панові Абданку пояс і шаблю, які зняли, приводячи незнайомця до тями, то подали ще й коротку булаву з кістяним руків'ям і головою зі слизького рогу — звичайну регалію козацьких полковників. Та й убір на його милості Зиновію Абданку був переконливий, а добірна мова свідчила про бистрий розум і знання світських манер.

Тож пан Скшетуський запросив його до товариства. Запах печеного м'яса уже йшов від багаття, лоскочучи нюх і апетит. Отрок дістав м'ясо із жару й подав на олов'яній тарелі. Почали їсти, а коли

принесли чималий міх молдавського вина, враз зав'язалася й жвава розмова.

— За наше щасливе повернення додому! — виголосив пан Скшетуський.

— Ти, ваша милість, повертаєшся? Звідкіля ж, скажи, будь ласка? — поцікавився Абданк.

— Здалеку, аж із Криму.

— А що ж ти, ваша милість, там робив? Викуп відвозив?

— Ні, добродію полковнику. Я їздив до самого хана.

Абданк із цікавістю насторожився.

— Бачу, ти, ваша милість, зав'язав добрі стосунки! І з чим же ти до хана їздив?

— Із листом від ясновельможного князя Ієремії.

— То ти послував! Про що ж його милість князь писав до хана?

Намісник кинув бистрий погляд на співрозмовника.

— Добродію полковнику, — мовив він. — Ти дивився у вічі лиходіям, які тобі накинули аркан, і це твоя справа; але про що князь до хана писав, це і не твоя, і не моя справа, а тільки їх обох.

— Я щойно здивувався, — хитро відповів Абданк, — що його милість князь такого молодого юнака послом до хана відправив, але, почувши твою, ваша милість, відповідь, уже не дивуюся, бо бачу, що хоч молодий ти літами, зате зрілий досвідом і розумом.

Намісник скромно вислухав утішні слова, покрутив тільки молодий вус і спитав:

— А скажи-но мені, ваша милість, що ти поробляєш над Омельником і як ти тут опинився сам?

— А я не сам, я людей на дорозі залишив, а їду в Кодак⁹, до пана Гродзицького, командувача тамтешнього гарнізону, до якого мене його милість великий гетьман послав із листами.

— А чому ж ти, ваша милість, не поплив водою на байдаку¹⁰?

— Такий був наказ, від якого відступати мені не гоже.

— Дивно, що його милість гетьман такий наказ віддав, адже саме в степу ти й ускочив у таку халепу, якої, добираючись водою, напевно уникнув би.

— Мосьпане, у степах тепер спокійно, та й знаю їх не від сьогодні, а те, що мене спіткало, — то злість людська й invidia⁴.

— Кому ж це ти, ваша милость, так не до душі?

— Довго розказувати. Сусіда в мене лихий, добродію наміснику, він і маєток мій знищив, і з хутора виганяє, і сина мого побив, і от — сам, ваша милость, бачив — зі світу мене хоче звести.

— А ти що, ваша милость, шаблі не носиш при боці?

Широке Абданкове обличчя спалахнуло ненавистю, очі похмуро зблиснули, і він відповів поволі й чітко:

— Ношу, і нехай допоможе мені Господь, бо іншої управи на ворогів своїх я більше не шукатиму.

Намісник хотів щось сказати, як раптом у степу почувся кінський тупіт, а радше, квапливе чавкотіння кінських ніг по розмоклій траві. Тої ж миті й челядник намісника, виставлений вартовим, прибіг доповісти, що наближаються якісь люди.

— Це, напевно, мої, — мовив Абданк, — котрих я відразу ж за Тясмином залишив. Не сподіваючись засідки, я обіцяв чекати на них тут.

За хвилю юрба вершників уже оточила півколом узгір'я. Полум'я вихопило з темряви голови коней, що роздували ніздрі й форкали від втоми, а над ними — схилені обличчя вершників. Затуляючи руками від сліпучого блиску очі, вони швидко розглядали всіх, хто був довкола.

— Гей, люди! Хто ви? — спитав Абданк.

— Раби Божі! — відповіли голоси з темряви.

— Так, це мої молодці, — повторив Абданк, звертаючись до намісника. — Сюди! Сюди! — гукнув він.

Кілька вершників злізли з коней і підійшли до вогню.

— А ми спішили, спішили, *батьку. Що з тобою⁵?*

— У засідку вскочив. Хведько, юда, знав місце і чекав тут на мене зі своїми. Заздалегідь сюди прибув. Аркан на мене накинули!

— *Спаси Біг! Спаси Біг!* А що то за ляшки біля тебе крутяться?

Кажучи це, вони грізно поглядали на пана Скшетуського та його товаришів.

— Це друзі добрі, — відповів Абданк. — Хвалити Бога, живий я і цілий. Зараз далі рушимо.

— Хвалити Бога! Ми готові.

Новоприбулі заходилися гріти над вогнем руки, бо ніч видалася холодна, хоч і ясна. Було їх десь із сорок, усі росляві й добре озброєні. Вони зовсім не скидалися на реєстрових козаків, що неабияк здивувало пана Скшетуського, особливо тому, що під'їхали вони в такій чималій кількості. Усе це здалося намісникові надто підозрілим. Якби великий гетьман послав його милость Абданка в Кодак, то він, по-перше, дав би йому охорону із реєстрових, а по-друге, з якої б речі наказав йому іти до Чигиринського степу, а не водою? Адже переправи через усі річки, що течуть Диким полем до Дніпра, могли тільки затягти поїздки. Радше схоже було, що його милость Абданк саме Кодак і хотів обминути.

Та й сама особа Абданка змушувала молодого намісника добряче задуматися. Він одразу ж завважив, що козаки, котрі зі своїми полковниками обходилися досить фамільярно, цього оточували незвичайною повагою, ніби тобі гетьмана. Певно, це був лицар неабиякий, що тим більше дивувало пана Скшетуського, бо, знаючи Україну по той і по цей бік Дніпра, ні про якого славетного Абданка він нічого не чув. І все-таки в обличчі цього чоловіка було щось особливе — якась зачаєна сила, що нею, наче полум'я жаром, дихало усе його єство, якась незламна воля, котра свідчила: чоловік цей ні перед ким і ні перед чим не відступить. Така ж воля була й в обличчі князя Ієремії Вишневецького, але те, що у князя було вродженим натурою даром, притаманним високому походженню і становищу, у чоловікові невідомого імені, котрий заблукав у глухому степу, могло здивувати.

Пан Скшетуський надовго замислився. Йому спадало на думку, що цей чоловік, можливо, якийсь славетний вигнанець, котрий сховався від вироку в Дикому полі, або ж що він ватажок розбійницької зграї. Останнє, звісно, було неправдоподібним — і убір, і мова цього чоловіка свідчили геть про інше. Отож намісник, не знаючи що й думати і що робити, вирішив бути пильним, а тим часом Абданк уже й коня собі подати наказав.

— Добродію наміснику, — мовив він, — кому в дорогу, тому час. Дозволь же ще раз подякувати тобі за порятунок. І дай мені Боже відборгувати тобі такою ж послугою!

— Не знав я, кого рятую, тому й подяки не заслуговую.

— Скромність це в тобі говорить, котра така ж, як і твоя відвага. Прийми ж від мене цю каблучку.

Намісник зморщився і відступив на крок від Абданка, змівши його поглядом, а той майже з батьківською турботою в голосі й манерах говорив далі:

— От поглянь. Не за багатство цієї каблучки, а за інші її чесноти обдаровую я тебе. Ще замолоду в бусурманській неволі одержав я її від прочанина, котрий зі Святої Землі вертався. У цьому вічку знаходиться прах Гробу Господнього. Від такого дару відмовлятися не гоже, хоч би навіть його пропонувала знеславлена рука. Ти, ваша милість, чоловік іще молодий і жовнір, а позаяк навіть старість, близька до могили, не відає, що її в останню годину спіткає, що ж тоді казати про молодість, яка, маючи попереду вік довгий, зіткнеться з куди більшими випробуваннями! Каблучка ця обереже тебе від біди і захистить, коли настане день судний, а я тобі повідаю, що день цей уже наближається до Дикого поля.

Запала тиша. Чути було тільки сичання вогнища і форкання коней.

Із далеких очеретів долинали сумне вовче виття. Зненацька Абданк, ніби сам собі, повторив іще раз:

— День судний уже наближається до Дикого поля, а як настане, задивиться увесь світ Божий...

Намісник так перейнявся словами цього дивного чоловіка, що мимоволі взяв каблучку.

А той задивився у темну степову далечінь.

Відтак поволі повернувся і сів на коня. Молодці вже чекали на нього під узгір'ям.

— У дорогу! У дорогу!.. Бувай здоровий, друже-жовніре! — мовив він намісникові. — Часи тепер такі, що брат братові не довіряє, тому ти й не знаєш, кого врятував, адже я тобі прізвища свого не сказав.

— То ви, ваша милість, не Абданк?

— Це мій герб...

— А прізвище?

— Богдан-Зиновій Хмельницький¹¹.

Сказавши це, він спустився схилом, а за ним рушили й молодці. Невдовзі сховали їх курява й ніч. І аж коли від'їхали вони десь із півверсти, вітер приніс до багаття слова козацької думи:

*Ой визволи, Боже,
Нас усіх, бідних невольників,*

*З тяжкої неволі,
З віри бусурманської —
На ясні зорі,
На тихі води,
У край веселий,
У мир хрещений —
Вислухай, Боже, у просьбах наших,
У нещасних молитвах,
Нас, бідних невільників.*

Голоси поволі стихали, а потім розтанули в подуві вітру, що шумів у очеретах.

¹Номінально (лат.).

²Тривогу (лат.).

³Допомогу (лат.).

⁴Заздрощі (лат.).

⁵Курсивом виділено українські слова, словосполучення, а також фрагменти пісень і дум, що подекуди зустрічаються у Сенкевича.

РОЗДІЛ II

Наступного дня вранці, прибувши до Чигирина, пан Скшетуський став на постій у домі князя Ієремії, де мав достатньо часу, щоб дати людям і коням відпочити після тривалої подорожі з Криму, яку через повідь на річках і надто бистру дніпровську течію треба було робити суходолом, бо жоден байдак не міг тої зими пройти угору по Дніпру. Сам Скшетуський спершу теж трохи відпочив, а потім пішов до пана Зацвіліховського, колишнього комісара¹² Речі Посполитої, старого жовніра, котрий, не служачи у князя, був, однак, його довіреною особою і приятелем. Намісник хотів у нього спитати, чи не надходило з Лубен ніяких розпоряджень. Але князь ніяких особливих доручень не залишав, а просто наказав Скшетуському, якщо ханова відповідь буде позитивною, не квапитися, аби з людьми і кіньми все було гаразд.

А до хана князь мав ось яку справу: він просив покарати кількох татарських мурз, котрі свавільно вчинили набіги на його задніпрянську державу і котрих він сам, зрештою, жорстоко побив. Хан, звісно ж, дав розумну відповідь — пообіцяв прислати у квітні особливого посла, покарати неслухів, а щоб зажити собі ласки такого славного вояка, як князь, послав йому зі Скшетуським чистокровного коня і соболевий шлик. Пан Скшетуський, відпослувавши з неабиякою честю, що вже саме собою було доказом великого від князя фавору, вельми зрадів, що йому дозволили у Чигирині затриматися і що з поверненням не кваплять. Натомість старий Зацвіліховський був надто стурбований тим, що ось уже певний час діялося в Чигирині. Вони разом вирушили до Допула, волоха, котрий тримав у місті постійний двір і винарню, і там, хоч година стояла ще рання, застали силу-силенну шляхти, адже день був базарний, а до того ж у Чигирині цього дня ночувала худоба, яку гнали до табору коронних військ, отож люду в місті зібралося безліч. Шляхта, як завше, збиралася на базарному майдані у так званому Дзвонецькому Куті, у Допула. Були тут і орендарі Конецпольських, і чигиринські чиновники, і довколишні землевласники, що сиділи на привілеях, була шляхта осідла, ні від кого не залежна, а ще економський люд, дехто із козацької старшини і всяка шляхетська дрібнота, що жила або на чужих хлібах, або в себе на хуторах.

І ті й ті сиділи на лавах, що стояли біля довгих дубових столів, і голосно розмовляли, і все про подію, яка сколихнула місто, — про втечу Хмельницького.

Скшетуський із Зацвіліховським усілися собі окремо в куточку, і намісник заходився розпитувати, що за цабе таке цей Хмельницький, про якого тільки й говорять.

— А ти, добродію, не знаєш? — здивувався старий жовнір. — Це писар Війська Запорозького, суботівський дідич і... — додав він тихо, — мій кум. Ми знаємося давно. У різних битвах бували, в яких він себе добре зарекомендував, особливо під Цецорою. Такого досвідченого у ратній справі вояка не знайдеш, либонь, і в усій Речі Посполитій. Уголос про це не скажеш, але то гетьманська голова — людина великої руки і великого розуму. Козацтво слухає його більше, ніж кошових і отаманів. Він чоловік не без добрих якостей, але гордовитий, неспокійний і, коли ненависть візьме у ньому гору, може бути страшний.

— Що ж із ним сталося, що він із Чигирина втік?

— Дряпалися вони зі старостою Чаплинським, як коти, але то дрібниця. Звісно ж, шляхтич шляхтичеві з неприязні намагався сала за шкуру залити. Не він один, і не йому одному. А ще подекують, ніби він до старости клинці підбивав; староста у нього коханку відбив і побрався з нею, а він потім їй знову голову морочив, і таке цілком можливе, бо, звісно ж... молодичка нівроку. Але це тільки видимість, за якою криється щось серйозніше. Тут, добродію, ось у чім річ: у Черкасах живе старий Барабаш¹³, козацький полковник, приятель наш. У нього зберігалися привілеї і якісь королівські грамоти, де сказано, що козаків чинити опір шляхті заохочували. Та оскільки він чоловік людяний і добрий, то тримав їх у себе і не розголошував. І ось Хмельницький, запросивши Барабаша в гостину до себе у Чигирин, напоїв його, а сам послав до нього на хутір людей, щоб вони ті привілеї і грамоти у дружини його відібрали, а потім із ними втік. Аж страшно, щоб через них заколоту якогось, як ото остряницевого¹⁴, не вчинили, бо герето⁶: чоловік цей страшний, а зник не відомо куди.

Пан Скшетуський відповів:

— От лис! Пошив мене у дурні! Я його цієї ночі у степу зустрів і з аркана витяг!

Зацвіліховський аж за голову схопився.

— Лелечко, що ти говориш, добродію? Цього не може бути!

— Може, якщо було. Він назвався полковником князя Домініка Заславського і сказав, що його в Кодак до пана Гродзицького від великого гетьмана послано. Але я йому не повірив, бо не водою він плив, а степом скрадався.

— Цей чоловік хитрий, як Улісс. І де ж ти його зустрів, добродію?

— Біля Омельника, на правому березі Дніпра. Певно, він на Січ їхав.

— А Кодак хотів обминути. Тепер *intelligo*⁷. Людей чимало було при ньому?

— Душ сорок. Але вони запізно приїхали. Якби не мої, старостині слуги його б задавили.

— Постривай, добродію. Це дуже важливо. Старостині слуги, кажеш?

— Так він сам сказав.

— А звідкіля ж староста міг знати, де його шукати, якщо тут, у місті, всі голову сушать, куди Хмельницький подівся?

— Цього і я сказати не можу. А можливо, Хмельницький збрехав і звичайнісіньких лиходіїв за старостиних слуг видав, щоб іще дужче на кривдах своїх наголосити?

— Такого бути не може! І все ж дивна це річ. А чи відомо тобі, добродію, що є гетьманські укази — Хмельницького ловити й *in fundo*⁸ затримувати?

Намісник не встиг відповісти, бо цієї миті з величезним галасом до винарні зайшов якийсь шляхтич. Грюкнувши дверима раз і другий, він пихато розгледівся довкола і закричав:

— Чолом вам, добродіі!

Був це чоловік років на сорок, приземкуватий, із запальним виразом обличчя, що його підкреслювали банькати, наче дві сливи, бистрі очі. Він був, як видно, дуже жвавий, буйний і скорий до гніву.

— Чолом вам, добродіі! — повторив шляхтич голосніше й різкіше, не діставши одразу відповіді.

— Чолом, чолом, — озвалося кілька голосів.

Це і був пан Чаплинський, чигиринський підстароста, довірений слуга молодого пана хорунжого Конецпольського.

У Чигирині підстарости¹⁵ не любили, бо він був великим забіякою, позивайлом і гнобителем, та оскільки мав він впливову підтримку, багато хто з ним якшався.

Одного лише Зацвіліховського, як, зрештою, і всі інші, він шанував за авторитет, чесноти і відвагу. Побачивши його, Чаплинський зразу ж підійшов і, вельми гордовито вклонившись Скшетуському, усівся біля них зі своєю квартою меду.

— Добродію підстаросто, — звернувся до нього Зацвіліховський, — чи не чув ти чогось про Хмельницького?

— Висить, добродію хорунжий, не будь я Чаплинський, висить, а якщо досі й не висить, то висітиме. Тепер, коли є гетьманські укази, дай мені тільки до нього добратися!

Кажучи це, він так грюкнув кулаком об стіл, аж усе, що було у квартах, повиливалось.

— Не розхлюпуй, добродію, вина! — мовив Скшетуський.

Зацвіліховський перебив намісника:

— А чи доберешся ти до нього? Адже він утік і ніхто не знає куди.

— Ніхто не знає? Я знаю, не будь я Чаплинський! Ти, добродію хорунжий, либонь, знаєш Хведька. Так оцей Хведько і йому служить, і мені. І буде він юдою Хмелю. Та що там багато казати! Став Хведько якшатися з молодцями Хмельницького. Спритний хлопець! Знає про кожен його крок. Узявся мені доставити Хмельницького живим чи мертвим і подався у степ заздалегідь, знаючи, де на нього чекати!.. А, вража душа!

Сказавши це, він знову грюкнув кулаком об стіл.

— Не розхлюпуй, добродію, вина! — із притиском на кожному слові повторив Скшетуський, з першого погляду відчувши страшенну огиду до підстарости.

Шляхтич почервонів, блиснув своїми банькатими очима, гадаючи, що йому дають нагоду, і спаленіло втупився у Скшетуського, але, побачивши на ньому мундир Вишневецьких, угамувався, бо, хоч хорунжий Конецпольський і чубився тоді із князем, Чигирин усе-таки був дуже близько до Лубен, і не вшанувати людей князя було небезпечно.

Та й сам князь людей добирав таких, що кожен мав двічі подумати, перш ніж когось зачепити.

— То Хведько, кажеш, узявся Хмельницького тобі доставити, добродію? — знову заходився розпитувати Зацвіліховський.

— Авжеж, Хведько. І доставить, не будь я Чаплинський.

— А я тобі, добродію, скажу: не доставить. Хмельницький пастки уникнув і на Січ подався, про що треба іще сьогодні повідомити нашому краківському панові¹⁶. Із Хмельницьким жарти кепські. Одне слово, і на розум він меткіший, і рука в нього важча, і таланить йому більше, аніж тобі, добродію, бо ти надто запальний. Хмельницький, повторюю тобі, ваша милість, безпечно поїхав, а якщо ти мені не віриш, тоді оцей рицар підтвердить, котрий його учора в степу бачив і, з цілим і здоровим, із ним попрощався.

— Не може бути! Не може бути! — заверещав, скубучи себе за чуприну, Чаплинський.

— І ще більше, — вів далі Зацвіліховський, — оцей рицар, якого ти бачиш перед собою, сам його й урятував, а слуг твоїх, добродію, на той світ відправив, у чому, попри гетьманські укази, не винен, бо із Криму з посольством вертається і про укази не чув, а побачивши у степу чоловіка, котрого лиходії, як він гадав, кривдили, прийшов йому на допомогу. Про це врятування Хмельницького заздалегідь тебе, добродію, повідомляю, бо він із запорожцями тебе у твоїй економії неодмінно навідає, а ти, треба сподіватися, не дуже йому зрадієш. Надто вже ти із ним сварився. Тьху, хай вам лихо!

Зацвіліховський теж не любив Чаплинського.

Чаплинський підхопився і від злості йому аж заціпило. Обличчя в нього геть побагровіло, а очі ще дужче вибалушилися. Стоячи у такому вигляді перед Скшетуським, він тільки уривчасто вигукував:

— Як це? Як це, добродію, попри гетьманські укази?.. Та я тобі, ваша милість... Я тобі, ваша милість...

А пан Скшетуський навіть із лави не підвівся. Спершись на лікоть, він дивився на Чаплинського, що підскакував до нього, як раріг на прив'язаного горобця.

— Чого ти, добродію, до мене пристає, як реп'ях до собачого хвоста? — нарешті спитав він.

— Та я вас, добродію, потягну до суду... Адже був указ... Я вашу милість козаками!..

Він кричав так, що у винарні стало трохи тихше. Відвідувачі почали повертати голови у бік Чаплинського. Він завше чекав нагоди посваритися, така вже ця була натура, скандалив із кожним зустрічним. Але зараз усіх здивувало, що він почав сварку при Зацвіліховському, котрого одного й боявся, і що зчепився із жовніром, одягненим у мундир Вишневецьких.

— Замовкни, добродію, — мовив старий хорунжий. — Цей рицар прийшов зі мною.

— Я вас... вас... вас, добродію, до суду... на палі! — не переставав верещати Чаплинський, не зважаючи вже ні на що і ні на кого.

Тепер уже і пан Скшетуський підвівся на повен зріст, але шаблі з піхов не витяг, а тільки підхопив її, спущену вниз, посередині й підняв так, що ефес із маленьким хрестиком опинився перед самісіньким носом Чаплинського.

— Ну ж бо, понюхай оце, добродію, — холодно сказав він.

— Бий, хто в Бога вірує!.. Сторожа! — вигукнув Чаплинський, хапаючись за ефес.

Але шаблі вихопити не встиг. Молодий намісник, повернувши його на місці, однією рукою схопив за шию, другою за шаровари нижче крижів, підняв угору і, хоч він крутився як дзиґа, поніс його до дверей поміж лавами, вигукуючи:

— Панове-браття, дайте дорогу рогоносцеві, бо заколе!

Сказавши це, він дійшов до дверей, ударив у них Чаплинським, розчинив їх і викинув підстаросту надвір.

Відтак спокійно сів на своє місце поруч Зацвіліховського.

У винарні на мить залягла тиша. Сила, яку щойно показав пан Скшетуський, справила на всю шляхту неабияке враження. І за хвилю винарня аж здригалася від сміху.

— Vivant⁹ вишневичани! — волали одні.

— Зомлів, зомлів і кров'ю заюшився! — кричали другі, котрі виглядали надвір, цікавлячись дізнатися, що ж робитиме Чаплинський.

— Слуги його підводять!

І лише кілька прихильників підстарости, не наважуючись заступитися за нього, мовчали й понуро дивилися на намісника.

— Правду кажуть, що у п'яту жене цей гончак! — промовив Зацвіліховський.

— Дворняга це, а не гончак, — озвався, наближаючись, опецькуватий шляхтич із більмом в оці й діркою в лобі завбільшки з таляр, крізь яку виднілася гола кістка. — Дворняга він, а не гончак! Дозволь, добродію, — вів далі шляхтич, звертаючись до Скшетуського, — тобі прислужитися. Звати мене Ян Заглоба, герб мій — Вчеле, у чому кожен легко може переконатися хоч би з оцієї дірки, яку в чолі моєму вража куля зробила, коли я у Святу Землю за гріхи молодості молитися ходив.

— Май совість, добродію, — дорікнув Зацвіліховський. — Ти ж якось казав, що тобі її кухлем у Радомі пробили.

— Вража куля, щоб мені не жити! У Радомі було інше.

— Ти давав, добродію, обітницю сходити у Святу Землю... можливо, але що ти там не був — це напевно.

— Не був, бо ще у Галаті страждання мученицькі прийняв. Нехай я не шляхтич, нехай пес паршивий буду, якщо брешу!

— А таки брешеш, брешеш!

— Шельма я безвуха. Віддаю себе в руки ваші, пане наміснику.

Почали й інші підходити знайомитися з паном Скшетуським і прихильність йому свою засвідчувати. Майже всі вони не любили Чаплинського і раді були, що з ним така халепа сталася. Це дивно й важко зараз зрозуміти, але і вся довколишня чигиринська шляхта, і дрібні власники слобід, наймачі економій, ба навіть люди Конецпольських — усі, як воно у сусідстві буває, знаючи про суперечки Чаплинського з Хмельницьким, були на боці останнього. Адже Хмельницький мав славу досвідченого вояка, яку здобув у різних баталіях. Відомо було також, що сам король підтримував із ним стосунки і високо поцінював його думку. На цю ж приклучку дивилися як на звичайну сварку шляхтича зі шляхтичем, а таких сварок були тисячі, особливо у землях українських. Цього разу, як завше, віддали перевагу тому, хто зумів дістати більшу прихильність, не задумуючись, які це може мати страшні наслідки. І лише згодом серця запалали ненавистю до Хмельницького, причому однаково серця шляхти і духівництва обох обрядів.

Отож усі підходили до пана Скшетуського з квартами й казали: «Пий, пане-брате! Випий і зі мною! Хай живуть вишневичани! Такий молодий, а вже поручик у князя. Vivat¹⁰ князь Ієремія, гетьман над

гетьманами! З князем Ієремією підемо на край світу! На турків і татар! До Стамбула! Хай живе Владислав Четвертий, що милостиво царствує над нами!» Найгучніше кричав пан Заглоба, ладен навіть сам перепити і перекричати цілий реймент.

— Ясновельможні панове! — верещав він, аж шибки у вікнах дзвеніли. — Я вже на його милость султана подав до суду за гвалтування, яке він учинив наді мною в Галаті.¹⁷

— Ти, добродію, не мели дурниць, а то язик відсохне!

— Як це, вельмишановні панове? Quator articuli iudicii castrensis: stuprum, incendium et vis armata alienis aedibus illata¹¹. А хіба це не було vis armata¹²?

— Ти, добродію, крикливий глухар.

— Я і до трибуналу¹⁸ дійду!

— Та облиш ти, добро...

— І кондезнату¹³ отримаю, і безчесним його оголошу, а потім і війна, але вже із позбавленим честі.

— Ваше здоров'я, добродію!

Дехто аж заходився сміхом, а з ними і пан Скшетуський, бо він уже був трохи під чаркою. Шляхтич і справді, наче глухар, кльочив собі далі, милуючись власним голосом. На щастя, розмову його урвав інший шляхтич, який, наблизившись, потяг балагура за рукав і мовив зі співучим литовським акцентом:

— Тож познайом мене, пане добродію Заглобо, із паном намісником Скшетуським... Познайом же!

— Авжеж, авжеж! Ваша милость, наміснику, це пан Бурлака.

— Підби́п'ята, — поправив шляхтич.

— Усе одно! Герба Зірвиштанько...

— Зірвикаптур, — поправив шляхтич.

— Байдуже. Із Песи́кишок.

— Із Миші́кишок, — поправив шляхтич.

— Дарма. Nescio¹⁴, що б я волів: мишачі кишки чи песячі кишки. Але жити, це вже я напевно знаю, ні в яких не хочу, бо й осісти там не просто, і покинути шкода. Ваша милость! — пояснював він далі Скшетуському, показуючи на литвина, — оце вже тиждень, як я п'ю на гроші цього шляхтича, у якого за поясом меч такий же важкий, як і пояс на гроші, а пояс на гроші такий же важкий, як і дотеп. Але якщо я

пив колись на кошти великого дивака, то нехай я буду таким самим йолопом, як той, хто мене напуває.

— Ну, дав йому перцю! — сміючись, волила шляхта.

Але литвин не гнівався, він тільки махав рукою, тихо усміхався і повторював:

— Ет, дайте вже, ваша милость, спокій... *слухати гидко!*

Пан Скшетуський із цікавістю придивлявся до нового знайомого, котрий і справді заслуговував на те, щоб його називали диваком. Передусім це був чоловік такий високий на зріст, що головою майже діставав стелі, а худина робила його ще вищим. Широкі плечі й жилава шия виказували в ньому незвичайну силу, хоч сам він був шкура та кості. Живіт у нього під грудьми був такий запалий, що можна було подумати, ніби його морили голодом, але одягнений він був нівроку — в сіру свєбодзінського сукна куртку¹⁹ із вузькими рукавами, що добре його обтягала, й у високі шведські чоботи, які на Литві починали входити в ужиток. Широкий і туго напханий лосевий пояс, не маючи на чому триматися, спадав йому аж на стегна, а до пояса був прив'язаний крижацький меч, такий довгий, що сягав цьому крем'язневі майже під пахви.

Але злякайся хто меча, той би відразу заспокоївся, глянувши на обличчя його власника. Воно хоч і було, як і вся подоба цього чоловіка, худюче, прикрашалось двома звислими бровами і парою таких же звислих конопляного кольору вусів. При цьому воно було таке добросерде, таке щире, наче личко дитини. Обвислі вуса і брови надавали литвинові вигляду водночас стурбованого, журливого й смішного. Він здавався людиною, якою всі потурають, але панові Скшетуському сподобався з першого погляду саме за цю щирість обличчя і бездоганну військову екіпіровку.

— Пане наміснику, — спитав литвин, — то ваша милость від князя Вишневецького?

— Авжеж.

Литвин молитовно склав руки і підвів очі вгору.

— Ох, який це вояк великий! Який рицар! Який вождь!

— Дай Боже Речі Посполитій таких чимбільше.

— Ваша правда! Ваша правда! А чи не можна під його стяги?

— Він вашій милості буде радий.

WAR BOOKS
військова література

КУПИТИ